

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ: ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੁੱਕ

Punjabi Lokdhara Anushasan Da Pehla Lokdhara Shastri: Thomas Roebuck

ਡਾ. ਪਵਨ ਟਿੱਬਾ (Dr. Pawan Tibba)

ਲੈਕਚਰਾਰ ਪੰਜਾਬੀ (Lecturer Punjabi)

ਉੱਤਰ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਂਦਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ, ਪਟਿਆਲਾ (ਪੰਜਾਬ)-147002

Email ID: pawantibba@gmail.com

ਸਰ (Abstract)

ਰੱਬਲਾ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੁੱਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਬੀਮਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੀਵਰਡ (Keyword): ਲੋਕਧਾਰਾ, ਅਖਾਣ, ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੁੱਕ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ।

I

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਜੋ ਸਰੂਪ ਅੱਜ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੈ ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੁੱਕ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਣਗੌਲਿਆ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਰੱਬਲੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪਾਏ ਗਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ/ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਾਰਜ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ, ਵਿਲੀਅਮ ਕਰੁਕ, ਜੇਮਸ ਰਾਬਰਟ ਮਕੈਨਸੀ, ਐਚ ਏ ਰੋਜ਼, ਇਬਟਸਨ, ਚਾਰਲਸ ਸਵਿਨਰਟਨ, ਜੇ ਵਿਲਸਨ, ਓ' ਬਰਾਇਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ (ਸਾਂਝੇ) ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ

ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ-ਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਪੈੜਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਤੁਰੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਆਏ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ 1854 ਵਿਚ ਜੇ. ਐਬਟ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਬਾਰੇ ਲੇਖ *On The Ballads and Legends of Panjab* ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।¹ ਪਰ ਇਹ ਤੱਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖੋਜ ਪੱਤਰ *Some Panjabi and Other Proverbs* ਵਿਚ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੁੱਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ² ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਜੀ ਉਸ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਜ਼ਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦੌਰਾਨ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜੇ. ਐਬਟ ਦੇ ਰਸਾਲੂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।³

ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੁੱਕ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ "A Collection Of Proverbs and Proverbial Phrases in Persian and Hindoostanee Languages" 1824 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਐਚ ਐਚ ਵਿਲਸਨ⁴ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰੋਏਬੁੱਕ

ਆਪਣੇ ਦੇਹਾਂਤ ਸਮੇਂ ਮਦਰਾਸ ਇਸਟੈਬਲਿਸ਼ਮੈਂਟ ਵਿਚ ਕਪਤਾਨ, ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪਬਲਿਕ ਐਗਜ਼ਾਮੀਨਰ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਗਭਗ 840 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਐਚ ਐਚ ਵਿਲਸਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੁਲ 5426 ਅਖਾਣ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਜੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਅਖਾਣਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਨੂੰ ਅਗਿਓਂ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 500 ਅਤੇ 2222 ਅਖਾਣ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਵੀ ਅਗਿਓਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 1144 ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 1560 ਅਖਾਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਉਂਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਖਾਣਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਨੁਵਾਦ/ਵਿਆਖਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਲਸਨ ਇਸ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਯੋਜਨਾ ਮੂਲ ਰੂਪ Dr. Hunter ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਖਾਣ ਇਕੱਤਰ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਰੋਏਬੱਕ ਨੇ ਖੁਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਐਚ. ਐਚ. ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੀਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮਰਥਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ

.....I must be held responsible for the translation of the concluding Proverbs of the second Section of the Persian and for nearly the whole of the second section of the Hindustani. I have taken some pains to be correct, but as the task harmonized neither with my tastes nor habits, I have no doubt that those who consult the portions which it fell to my share to execute, may have occasion sometimes to regret, that my predecessors did not live to finish, what they so well began. ⁵

ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੱਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਐਚ ਐਚ ਵਿਲਸਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ Oxford Dictionary of National biography ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ⁶

ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੱਕ ਦੇ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਿਚਰਡ ਡਾਰਸਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ The

British Folklorists A History ਵਿਚ ਜਦ The Overseas Folklorists ⁷ ਨਾਮ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਏਬੱਕ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਰਫ਼ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਇੰਡੈਕਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ⁸ ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਇਕ ਸਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। ਜਦਕਿ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੋਏਬੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਮੁੱਚੇ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ⁹ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਰਹਿਣਾ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਤੇ ਇਕ ਸਵਾਲੀਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੱਕ ਦਾ ਜਨਮ Linlithgowshire (ਲੰਦਨ) ਵਿਖੇ 1781 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ Edinburgh ਦੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਡਾ. ਐਡਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੋਰ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ। 1801 ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਚੋਣ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡਣੀ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਜਵਾਨ (cadet) ਵਜੋਂ ਮਦਰਾਸ (ਅਜੋਕੇ ਚੇਨਈ) ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਕਲ ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਰੋਏਬੱਕ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਥਾਂ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਕਲ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਮਾਨ-ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅੰਕਲ ਦੀ ਨੇਕ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਨੀਂਹ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਈ। ¹⁰

ਪਰ ਮੌਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿਚ ਨਿਘਾਹ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਸੀ। 1805 ਵਿਚ 24 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। 1810 ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਮੁੜ ਭਾਰਤ ਪਰਤਿਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਮੁੜਨ ਵੇਲੇ ਕੀਤੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦਾ ਵਾਰ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਵਿਕਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ। ਭਾਰਤ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹ ਇਕ Naval Dictionary ¹¹ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੇ ਚਾਲਕਾਂ/ਨਾਵਿਕਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਲਸਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

At that period, it should be remembered the

*crews of the vessels navigating between Europe and Asia, usually consisted in part, sometimes in a very large proportions of Lascars or Hindustani seaman-----as their knowledge of English was little or none, their officers could hold no intercourse with them except through the medium of an interpreter; and it may be easily conceived that frequent occasions would occur, when the delay thus unavoidable might be inconvenient or even perilous.*¹²

ਇਸ ਕੋਸ਼ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਵਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ/ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। 1811 ਈ. Dr. Wm Hunter ਜੋ ਕਿ Fort William College ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਜਾਵਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਰੋਏਬੱਕ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦਾ Acting Deputy Secretary and Examiner ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ 8 ਮਾਰਚ 1811 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 22 ਜੁਲਾਈ 1812 ਤੱਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਪਰਸ਼ੀਆ ਤੋਂ Captain Lockett ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਰੋਏਬੱਕ ਲਈ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਅਲਿਹਦਰੀ ਕੇਵਲ ਮਹੀਨੇ ਭਰ ਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ-ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮੁੜ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਮੁੜ-ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ establishment ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਅਹੁਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ Deputy Assistant and Examiner, Officiating Secretary ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਣਿਆ। ਇਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਸਥਾਨਕ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ।¹³

ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ “ਕਿੱਸਾ ਏ ਚਾਰ ਦਰਵੇਸ਼” ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤਰਜਮਾ ਸੀ ਜੋ ‘ਬਾਗ ਓ ਬਗ਼ਾਰ’ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ ਦੁਆਰਾ 1804 ਈ. ਵਿਚ ਮੀਰ ਅਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਡਾ. ਗਿਲਕ੍ਰਿਸਟ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਅਧੀਨ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਉਤਮ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਰ ਦਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੁੜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਰੋਏਬੱਕ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਅਧੀਨ ਗੁਲਾਮ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ 1813 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ।¹⁴

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਪੁਸਤਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੋਏਬੱਕ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ, ਉਹ *Pilpay* ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ *The Khird Ufroz* ਜਾਂ

Illuminator of the Understanding ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ 1815 ਈ. ਵਿਚ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਸੱਯਦ ਕਾਜ਼ੀਮੁੱਲਾ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮ ਅਕਬਰ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੇਗ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹⁵ ਇਸ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੋਏਬੱਕ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ Persian Dictionary Burhan Kati ਸੀ। ਇਹ ਕੋਸ਼ ਜਿਥੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬਾਰੇ ਮਿਲਾਵਟ ਰਹਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਜੋਰਾਸ਼ਟਰ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਈ ਰੋਏਬੱਕ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁੱਖ ਝੱਲੇ ਅਤੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ (13) ਵਿਭਿੰਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਚ ਕੇ ਟੈਕਸਟ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।¹⁶

ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੰਪਾਦਕ (ਰੋਏਬੱਕ) ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਦਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਭਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਰੋਏਬੱਕ ਨੇ ਇਹ ਆਭਾਰ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੰਨੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਰਜ ਕਰ ਕੀਤਾ। ਮੌਲਵੀ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਖਰੜਿਆਂ ਦੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਮਿਲਾਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸਨ; ਪਰ ਪਰੂਫਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੋਧ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਰੋਏਬੱਕ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦ ਹੀ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਛਪਣ ਉਪਰੰਤ ਰੋਏਬੱਕ ਦੀ ਲਗਨ, ਸਿਰਜ਼ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ *Annals of the College of Fort William* ਨਾਮ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਲਜ ਦੇ 1803 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1818 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ।¹⁷ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਰੋਲ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਏਬੱਕ ਇਕ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜ ਅਖਾਣ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਜੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸਿਹਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਏਨਾ ਕੁ ਵੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਕੰਮ ਵਿਚ ਏਨੀ ਵਿਅਸਤਤਾ ਉਸ ਲਈ ਜਾਨਲੇਵਾ ਬਣ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਲੰਗੇ ਪਹਿਲੇ ਝਟਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਭਰ ਸਕੀ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਨਿਤਾਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ 1818 ਦੀ ਸਿਆਲ ਹੁੱਤ ਉਸ ਲਈ ਬਿਮਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਇਸ ਠੰਢ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਜਾਨਲੇਵਾ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ 8 ਦਿਸੰਬਰ 1818 ਨੂੰ ਉਹ 38 ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਥੇ ਸ਼ੰਕਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ Thomas Roebuck, *The Annals of College of Fort William* ਜੋ 1819 ਵਿਚ ਛਪਦੀ ਹੈ, ਦੇ ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੱਕ 1 ਜਨਵਰੀ

1819 ਦੀ ਮਿਤੀ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹਾਲੇ ਹੋਰ ਜਾਂਚ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ, ਸਿਰਫ਼, ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ “ਫੋਕਲੋਰ” ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਰੋਏਬੱਕ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਇਕਤਰੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਰਾਹ ਦਸੇਰੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ।

II

ਇਹ ਅਖਾਣ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਦੋ-ਦੋ ਉਪ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਅਤੇ ਉਪਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਖਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਖਾਣਾਂ ਬਾਰੇ ਐਚ ਐਚ ਵਿਲਸਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

The original plan embraced, Arabic, Sanskrit and Punjabi Proverbs, as well as Persian and Hindustani, the only languages in which it has been completed: the premature deaths of the authors will sufficiently account for the omission of the first three..... Several of Punjabi Proverbs are already intermixed with the Hindustani to which they sufficiently analogues to be included within the same class and they scarcely need therefore a separate section.¹⁸

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਕੁਝ ਅਖਾਣ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

- ਆ ਬਲਾ ਗਲੇ ਲੱਗ
- ਆਪ ਤਾਂ ਡੁੱਬੇ ਬਾਹਮਣਾ ਜਜਮਾਨ ਵੀ ਡੋਬੇ
- ਆਪਣਾ ਘਰ ਰੱਗ ਭਰ, ਬੇਗਾਨਾ ਘਰ ਥੁੱਕ ਦਾ ਵੀ ਡਰ
- ਆਪੇ ਮੀਆਂ ਮੰਗਤਾ, ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਦਰਵੇਸ਼
- ਅਜਗਰ ਕਰੇ ਨਾ ਚਾਕਰੀ, ਪੰਛੀ ਕਰੇ ਨਾ ਕੰਮ

- ਅੱਗ ਖਾਵੇ ਅੰਗਿਆਰ ਹੱਗੇ
- ਅੰਨ੍ਹਾ ਵੰਡੇ ਰਿਉੜੀਆਂ, ਫਿਰ ਫਿਰ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵੇ
- ਅੰਨ੍ਹੀ ਪੀਰੇ ਕੁੱਤਾ ਚੱਟੇ
- ਅੱਖੋਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਨਾਮ ਨੈਣ ਸੁੱਖ
- ਅਉਸਰ ਚੁੱਕੀ ਡੂੰਮਣੀ, ਗਾਵੇ ਤਾਲ ਬੇਤਾਲ
- ਇਕ ਕਰੇਲਾ, ਦੂਜਾ ਨਿੰਮ ਚੜਿਆ
- ਇਕ ਨਾਲ ਸਾਈ, ਇਕ ਨਾਲ ਵਧਾਈ
- ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਜਾਨ ਗਈ, ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੁਆਦ ਨਾ ਆਇਆ
- ਬੱਕਰੀ ਨੇ ਦੁੱਧ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮੋਗਣਾਂ ਪਾ ਕੇ
- ਬੰਦਾ ਜੋੜੇ ਪਲੀ ਪਲੀ ਰਾਮ ਰੁੜਾਵੇ ਕੁੱਪੇ
- ਭੱਠ ਪਵੇ ਉਹ ਸੋਨਾ ਜਿਹੜਾ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਵੇ
- ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ਦੇ ਤੇ ਦੇ, ਕਹਿੰਦਾ ਚਾਰ ਰੋਟੀਆਂ
- ਪੰਜੇ ਉਂਗਲਾਂ ਘਿਉ ਵਿਚ ਤੇ ਸਿਰ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ
- ਤੇਲੀ ਖ਼ਸਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰੁੱਖਾ ਵੀ ਖਾਧਾ
- ਜਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਜਹਾਨ ਹੈ
- ਜਿਸ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਉਸ ਵਿਚ ਛੇਕ ਕਰਨਾ
- ਜਿਸ ਦਾ ਖਾਈਏ, ਉਸ ਦਾ ਗਾਈਏ
- ਸਾਰਾ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖੀਏ, ਅੱਧਾ ਦੇਈਏ ਵੰਡ
- ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਮਰਨਾ ਗਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰੋਏਬੱਕ ਖੁਦ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਕੀ ਐਚ ਐਚ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਰੋਏਬੱਕ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕੀਤਾ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਤੱਥ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖ ਸਕੀਏ। ਦੂਜਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਰੋਏਬੱਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਚੀ ਹੋਈ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਰੋਏਬੱਕ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਖਾਣ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਯੋਜਨਾ ਕੀ ਸੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਪੈ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਸੋਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਾਡੀ ਸਥਾਨਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਲਸਨ ਦਾ ਮਤ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ:

.....its acquisition is therefore an object of primary necessity to all the servants of the East India Company...¹⁹

ਸੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਪਿੜ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਇਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਹੱਸਲਾ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਹਾਲਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੱਟ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਮਸ ਰੋਏਬੁੱਕ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ 38 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖਰਾਬ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੀ 25 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖਰਾਬ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਵੀ ਅੱਗੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਜੋਰਿੰਦਰ ਕੈਰੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਧਿਐਨ: ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਗੀਨ, ਪੰਨਾ: 21
2. R.C. Temple, Some Panjabi and Other Proverbs, Folklore Journal, Vol. 1, no. 6, London, 1883, p: 180-182
3. ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ, ਸੰਵਾਦ (ਜਰਨਲ), ਪੋਸਟ-ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2015.
4. ਐਚ. ਐਚ. ਵਿਲਸਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਥੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਕਾਲਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਿਗਵੇਦ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਫੇਰ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲਿੰਕ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: https://en.wikipedia.org/wiki/Horace_Hayman_Wilson. Accessed on 18 February 2019.
5. Thomas Roebuck, A Collection of proverbs and Proverbial Phrases in the Persian and Hindoostanee Language, Hindoostanee Press, Calcutta, 1824, p: v
6. <http://www.oxforddnb.com/view/10.1093/oxforddnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-23946> accessed on 23th January 2023. (ਇਹ ਲਿੰਕ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੰਦ ਲਿੰਕ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਲਾਗ ਇਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਸਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਲਾਗ ਇਨ ਹੋਇਆ ਸਾਂ।)
7. Richard M. Dorson, The British Folklorists A History, Routledge & Kegan Paul, London, 1968, p: 332-348.
8. Ibid- Bibliography, p: 457, Index, p: 494
9. ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ Jawahar Lal Handoo, A Bibliography of Indian Folk Literature, CHIL, Mysuru, 1977, p: 299 ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 1977 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਹੋਏ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕਰਕੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
10. Thomas Roebuck, A Collection of proverbs and Proverbial Phrases in the Persian and Hindoostanee Language, p: vii.
11. Lt. Thomas Roebuck, An English and Hindoostanee Naval Dictionary of Technical Terms and Sea Phrases, Calcutta, 1813. (ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ Laskari Dictionary or Anglo-Indian Vocabulary of Nautical Terms and Phrases in English and Hindustani ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ William Carmichael Smyth ਦੁਆਰਾ 1841 ਵਿਚ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ 1881 ਵਿਚ George Small ਦੁਆਰਾ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਮੁੜ-ਸੰਪਾਦਤ ਤੇ ਇਜ਼ਾਫ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।)
12. Thomas Roebuck, A Collection of proverbs and Proverbial Phrases in the Persian and Hindoostanee Language, p: XIV.
13. Ibid- p: XV – XVI.

14. Thomas Roebuck, *The Annals of College of Fort William, from the period of its foundation, fifth Chapter of Statutes of college Fort William, Hindoostanee Press, Calcutta, 1819, Appendix II, p: 26.*
15. *Ibid.*
16. *Ibid, p: 35-36.*
17. Thomas Roebuck, *The Annals of College of Fort William, from the period of its foundation, Hindoostanee Press, Calcutta, 1819.*
18. Thomas Roebuck, *A Collection of proverbs and Proverbial Phrases in the Persian and Hindoostanee Language, p: iv*
19. *Ibid, p: x.*

Cite this Article-

ਡਾ. ਪਵਨ ਟਿੱਬਾ (Dr. Pawan Tibba), ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ: ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੁੱਕ (Punjabi Lokdhara Anushasan Da Pehla Lokdhara Shastri: Thomas Roebuck), ਅਰਮਾਨ (ARMAAN), ISSN: 2583-9446 (O), Volume- 4, Issue- 2, April-June 2026, Page: 59-64.

Journal URL: www.armaan.org.in

DOI: <https://doi.org/10.64119/armaan.vol.4.issue2.12>

This article is an open access article published under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0) license.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>